

ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНА ІСТОРІЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

УДК 282:286 (477.7) «19/20»

Н. М. Буланова

Музей історії міста Кам'янське, Кам'янське, Україна

РИМО-КАТОЛИЦЬКА ТА ЛЮТЕРАНСЬКА КОНФЕСІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У СВІТЛІ ЦЕРКОВНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Аналізуються впливи церковної політики Російської імперії на церковно-релігійне життя римо-католиків та лютеран на Півдні України впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Встановлено, що у порівнянні з лютеранською конфесією, римо-католицька у визначений період зазнала більших обмежень у своїй діяльності, оскільки втратила канонічне право прямих контактів із Ватиканом.

Ключові слова: Російська імперія, Південна Україна, церква, конфесія, римо-католицизм, лютеранство, парафія, священики, парафіяни.

Н. Н. Буланова

Музей истории города Каменское, Каменское, Украина

РИМСКО-КАТОЛИЧЕСКАЯ И ЛЮТЕРАНСКАЯ КОНФЕССИИ ЮЖНОЙ УКРАИНЫ В СВЕТЕ ЦЕРКОВНОЙ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА ХІХ – НАЧАЛО ХХ ст.)

Анализируется влияние церковной политики Российской империи на церковно-религиозную жизнь католиков и лютеран на Юге Украины на протяжении второй половины ХІХ – начала ХХ ст. Установлено, что по сравнению с лютеранской конфессией, римско-католическая в означенный период имела большие ограничения в своей деятельности в связи с тем, что потеряла право прямых контактов с Ватиканом.

Ключевые слова: Российская империя, Южная Украина, церковь, конфессия, римский католицизм, лютеранство, приход, священники, прихожане.

N. N. Bulanova

Museum of history of city Kam 'yanske, Kam 'yanske, Ukraine

**ROMAN CATOLIK AND LUTHERAN CONFESSION
IN THE SOUTH UKRAINE IN THE SECOND HALF
OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES**

Actuality of theme is determined by the need to harmonize social relations in conditions of social instability. With the development of a democratic society, one must take into account the needs of the believers of different confessions and build a policy that is tolerant to them. Therefore, the purpose of the study has become the specificity of the activities of the Roman Catholic and Lutheran confessions in the South of Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries in the light of the church policy of the Russian Empire.

It is noted that imperial power is in the management of a multi-confessional state tried to combine the traditional orientation towards the Russian people and Orthodoxy with universalism. This was manifested in the attempt to apply the unified principles of the management and support of foreign confessions. Built in the state mechanism of legal regulation, they had the status of «tolerant». Their legal status was legally enshrined in 1857 in the Regulations, thanks to which the state has a real opportunity to influence the internal life of Catholics and Lutherans.

Convincing examples are given that, under the influence of external factors, there were differences in the attitude of the Russian authorities to Catholics and Lutherans. The Roman Catholic Confession was under greater pressure than the Lutheran, because Catholics were forbidden to communicate directly with the papal throne. Communication with the Vatican took place only through the Ministry of Internal Affairs. The church life of both Catholics and Lutherans was strictly regulated. The only way of life of foreign confessions in the Russian Empire was the complete subordination to secular power and neutrality in relation to other religions.

Key words: Russian Empire, South Ukraine, church, confession, Roman Catholicism, Lutheranism, parish, priests, parishioners.

За сучасних умов визначення національно-культурних орієнтирів постала гостра потреба критичного вивчення й переосмислення церковної спадщини України в її окремих регіонах. У світлі цього важливим завданням для істориків та вивчення взаємозв'язків між представниками різних конфесій, впливів церковної політики на їх церковно-релігійну діяльність. Незважаючи на чималий доробок як з історії римо-католицизму, так і лютеранства, у працях дослідників висвітлюються здебільшого окремі аспекти історії римо-католиків чи лютеран у контексті суспільно-політичного, економічного, культурного розвитку приєднаних до Російської імперії українських територій [1; 2; 3; 11; 12; 13; 15]. Як свідчить аналіз літератури, на сьо-

годнішній день відчутний гострий дефіцит спеціальних досліджень, що детально висвітлюють різні сюжети церковної історії християн іноземних сповідань на регіональному рівні, включаючи законодавче регулювання та повсякденне парафіяльне життя.

У другій половині XIX ст. Римо-католицька та Євангелічно-лютеранська церкви, пов'язані з національною самоідентифікацією і культурно-історичним розвитком різних народів, глибоко укорінилися в Російській імперії, в тому числі на території Південної України, де сформувалися географічні ареали розміщення цих конфесій. Управляючи поліконфесійною державою, імперська влада намагалася поєднувати у своїй політиці традиційну орієнтацію на російський народ і православ'я, з універсалізмом, що проявлялось у намаганні застосовувати єдині принципи управління й підтримку всіх легальних конфесій, які служили опорою престолу. У свідомості правителів імперії був закорінений мілетний (через місцеву «верхівку») підхід в управлінні державою, що знайшло відображення в законодавстві.

Правове становище християн іноземних сповідань було юридично закріплене в 1857 р. у Статутах, завдяки яким держава отримала реальну можливість впливати на внутрішнє життя католиків та лютеран [17]. Поява Статутів Римо-католицької та Євангелічно-лютеранської церков стала підтвердженням легалізації католицизму та лютеранства, їх офіційним визнанням у якості терпимих релігій, гарантом збереження і подальшого розвитку інославнох конфесій в імперії.

Держава фактично визначала релігійну ідентичність підданих з метою підтримання існуючої в імперії ієрархії конфесій. В цьому сенсі конфесії іноземних сповідань, вбудовані в державний механізм правового регулювання, мали статус «терпимих»: кодифіковані норми релігійного права отримували статус світських законів. Затверджений законом і духовною дисципліною контроль духовенства за релігійно-моральним життям віруючих доповнювався вкоріненою релігійною практикою формування політичної лояльності до російської монархії. Разом з тим під впливом зовнішніх чинників існували відмінності у ставленні російської влади до католиків та лютеран. Так, лютерани, на відміну від католиків, не мали фундаментальної догматичної бази, стрункої церковної ієрархії, усталеної традиції прозелітизму. Основні принципи лютеранства – підпорядкування церкви світському главі держави, проявилися повною мірою в Російській імперії. Вищою адміністративною інстанцією Євангелічно-лютеранської церкви вважалася Генеральна Євангелічно-лютеранська консисторія, що знаходилась у Санкт-Петербурзі [17].

Натомість Римо-католицька церква ідентифікувала себе з національними прагненнями вірних, схильна до більшої незалежності від держави через підлеглість єдиному наднаціональному центру –

Ватикану, який призначав кандидатів на єпископів, визначав їхню юрисдикцію, позбавляв їх влади та сану. Як інституція, ця конфесія зазнала більшого імперського впливу, ніж Євангелічно-лютеранська, отримавши право апелювати до Ватикану лише через Міністерство внутрішніх справ [17, с. 25]. Папа Римський завжди у свідомості католиків, незважаючи на юридичну підпорядкованість католицької ієрархії державі, залишався Божественним намісником. Натомість верховна влада Російської імперії розглядала несанкціоновані взаємини з Ватиканом як політичну антидержавну діяльність.

У політичному житті Російської імперії зберігалася традиція, започаткована Катериною II, яка «не визнала за Римом права втручання під приводом релігії в розпорядок внутрішнього устрою католицького духовенства ...і в справі урядові» [16, с. 4]. Правоздатність та дієздатність католиків обмежувалась через заборони прямого спілкування духовенства з Римським двором, реалізації папських указів без погодження їх державною владою. У зв'язку з цим римо-католицькі священники змушені були дотримуватись фактично неканонічних норм. Лютерани, які не мали канонічного законодавства, скористалися наданою їм можливістю для конструювання власної, єдиної системи правового регулювання. Євангелічно-лютеранська церква більш тісно співпрацювала з державою, зверхність якої визнавала, тому законодавчі обмеження торкались її меншою мірою.

Окрім взаємин із Ватиканом, на становище РКЦ на Півдні України вплинули польські повстання 1830-1831 рр., 1863-1864 рр., що активно підтримувались польським католицьким духовенством. Очевидно, цей чинник спричинив негласні заборони римо-католицьким священникам мешкати поруч зі своєю парафією. Так, одному з кримських ксьондзів наказано було винаймати квартиру в Перекопі, де не було жодного католика, а найближча римо-католицька громада знаходилась у 25 кілометрах від міста [12, с. 53–71]. Як римо-католицькому, так і лютеранському духовенству заборонялося наділяти святими таїнствами мирян з інших парафій, покидати парафію без дозволу духовної консисторії [17, с. 27, с. 56].

Яскравим свідченням намагань влади розпорозувати католиків по різних населених пунктах є ситуація з однодворцями – переселенцями із західних губерній, які у 1857 р. були поселені у різних селищах Бахмутського, Олександрівського, Слов'яносербського повітів Катеринославської губернії. На практиці така дислокація, коли в одному селищі мешкало по кілька родин католиків, виявилася досить складною для здійснення християнських треб. 2 грудня 1858 р. переселенці написали листа до єпископа Тираспольського Ф. Кана з проханням про сприяння у переселенні до однієї Миколаївської волості Олександрівського повіту на порожні землі. Цей повіт духовно опі-

кувався ксьондзом Пауліном Бальцевичем, настоятелем Бахмутсько-Олександрівської парафії [7, арк. 1-4]. Панотець також звернувся з відповідним проханням до консисторії, враховуючи, що справляти треби на відстані у 1294 версти більше, ніж один раз на рік, було просто неможливим. Натомість церковне начальство порадило ксьондзу частіше об'їжджати парафію, оскільки питання про переселення не знаходилося в їхній компетенції. У цій ситуації прослідковуються намагання владних структур Російської імперії створити умови для асиміляції католиків переважаючим православним населенням краю.

Релігійно-правові обмеження католиків та лютеран позначились на громадській сфері. Іновірці були позбавлені можливості обіймати посади в державному управлінському апараті; їх не допускали до світської навчально-виховної діяльності. Лише у квітні 1906 р. було скасовано закон про заборону католикам і лютеранам заміщати посади народних учителів у земських школах [13, с. 143].

Імперська влада намагалася чинити перепони у відкритті шкіл для католиків. Так, у 1866 р. на ім'я Попечителя Одеського навчального округу курат Симферопольської римо-католицької церкви Михальським було подане клопотання про відкриття школи для дівчат: «Курат Симферопольской Римско-католической церкви Михальский содержащий уже при этой церкви мужскую школу [в ній навчалось всього 12 учнів – *прим. автора*] просит о дозволеннии ему открыть при оной и женскую школу, в которой преподавателем закона Божия, чтения и письма на русском, немецком и французском и четыре действия арифметики намерен заниматься сам курат Михальский» [4, арк. 1].

На підставі зібраної інформації про благонадійність курата, Симферопольський поліцеймейстер доносив: «Отзывы не очень выгодны, что же касается образа мыслей его, то он не высказывался, а во время минувшей Польской революции пособничал некоторым единоверцам в открытии ими в пользу мятежников подписки...» [4, арк. 2]. Тому був знайдений формальний привід для відмови: «...курат Михальский по французски и немецки говорит, но знает ли он эти языки основательно настолько, чтобы преподавать воспитанницам, то на это никто не мог дать удовлетворительного ответа» [4, арк. 4, 4 зв.]. І курат не отримав дозволу на відкриття школи для дівчат. При цьому доньки православних парафіян ще у 1863 р. отримали можливість навчатися у жіночому єпархіальному училищі.

Могутнім важелем впливу на римо-католицьке духовенство був фактор матеріальний. Після польського повстання 1863 р. все майно, нерухомість та капітали католиків надійшли до казни. Відтоді на її утриманні перебував увесь штат костелів, а священники одержували державну плату від 280 до 400 крб на рік. До казни ж мали надходити церковні збори [16, с. 46]. Але траплялися випадки, коли ксьондзи

взагалі залишалися без засобів для існування. Один із них стосується учасника польського повстання Гаспара Войткевича, якого в 1876 р., після закінчення терміну заслання у Сибіру направили до Катеринослава [6, с. 1]. У зв'язку з важким матеріальним становищем, він неодноразово звертався до Катеринославського губернатора з проханням про надання допомоги, але так і помер, не дочекавшись відповіді [6, с. 2].

Найнебезпечніших у політичному відношенні духовних осіб закривали в монастирях. Для цього було достатньо подання губернатора до духовної консисторії [8, арк. 305]. На утримання «порочных ксендзов» виділялося 50 коп. на добу. Вони потрапляли у повну залежність від настоятеля монастиря, який переглядав всю кореспонденцію, міг дозволити або заборонити побачення зі сторонніми особами тощо [14, арк. 1, 2].

Обмеження діяльності іноземних християн стосувалися також культової практики. Так, у 1850 р. Департамент духовних справ іноземних сповідань направив до Херсонської римо-католицької єпархії указ Сената № 18003 «О делении церковных предметов на священные и несвященные» [10, с. 103]. Цей указ поширювався і на лютеранські парафії. Того ж року вийшов указ Міністерства юстиції про заборону ввезення з-за кордону книг, заборонених цензурою [10, с. 103]. В 1853 р. єпископ Кан отримав наказ Міністерства внутрішніх справ, у якому вимагалось, «чтобы приобретение недвижимого имущества римско-католическими духовными учреждениями, под каким бы то видом и на какую бы то ни было сумму производилось не иначе, как по представлению о том каждый раз в Министерство внутренних дел» [10, с. 104].

Після придушення польського повстання 1863 р. упродовж 1860–1870-х рр. заборонялися проповіді польською мовою, що завдавало великих труднощів для мирян та кліру [10, арк. 1]. У 1866 р. уряд заборонив католикам виходити з процесіями поза межі храмів. У цьому плані Євангелічно-Лютеранська церква, традиційно підпорядкована світській владі й позбавлена церковного центру за кордоном, знаходилася у сприятливому становищі. Всі постанови про стан і потреби лютеранських церков, зміни у богослужінні, зняття сану з патерів за існуючою традицією затверджувалися російським імператором.

Церковна політика російського самодержавства позначилася й на храмовому будівництві. У 1857 р., в «Уставе духовных дел иностранных исповеданий» остаточно визначено порядок будівництва римо-католицьких та лютеранських церков. Їх дозволялося споруджувати там, де цього потребували обширність парафії, існували складнощі у виконанні треб одним священиком або відбувався значний приріст населення [13, с. 34]. Для отримання дозволу на закла-

дини потрібно було звертатися до місцевого губернського начальства, яке розпочинало низку листувань з духовними консисторіями іноземних сповідань, православної консисторією, Святішим Синодом і Міністерством внутрішніх справ.

На практиці цей процес тривав не один рік і ставав надто обтяжливим і драматичним для віруючих та священників. Так, у колонії Гроненталь, що знаходилась на відстані 50 верст від церковної парафії Розенталь Симферопольського повіту, у 1882 р. парафіяни вирішили збудувати нову римо-католицьку церкву, оскільки існуючий храм був маленьким і не вмщав усіх парафіян.

Парафіяни зібрали кошти, склали кошторис і проект, направивши відповідне клопотання до будівельного відділу Таврійського губернського правління, але «не зависимо от сего на основании 125 и 247 ст. т. XII устава строительного просит Епископа Таврического и Симферопольского, а также Тираспольскую Римско-католическую Духовную консисторию уведомить, нет ли препятствий на разрешение постройки церкви и открытия в ней богослужения» [5, арк. 22]. Коли влада довідалась, що будівництво було розпочате без дозволу, священику винесли догану. Але храм все-таки дозволили освятити.

Російська дослідниця О. Ліценбергер зробила висновок, що спорудження лютеранських церков у цілому велось активніше, ніж римо-католицьких: у 1865 р. влада заборонила будувати римо-католицьку церкву в Єлисаветграді; в 1891 р. – не прийнято проект церкви в Одесі через висоту шпильів, вищих від православного храму; католицька громада села Олександрівки Таврійської губернії роками очікувала дозволу на будівництво церкви [11].

Для духовного життя лютеран, у яких на першому плані була особиста віра, церковні будівлі були менш значимими, ніж для католиків. Незважаючи на це, участь у церковному будівництві вважалася почесною. Малочисельність духовенства дещо нівелювалася спрощеним культом, але коло обов'язків пасторів і патерів залишалось широким.

Церковно-релігійне життя лютеран і католиків відбувалося під постійним контролем і регламентацією влади. Як і православне духовенство, римо-католицьке й лютеранське були поставлені на службу престолу, здійснюючи «...чтение в церкви, после окончания Божественной службы, Высочайших манифестов и указов, предписаний светского начальства» [16, с. 19]. До кола церковних богослужінь включалися дні народжень членів імператорського Дому, згідно з табелем Міністерства внутрішніх справ [16, с. 34]. Департамент іноземних сповідань постійно направляв затверджені імператором форми ектиній для включення у річний цикл богослужінь [10, арк. 1–3]. Перелік «царських» днів регулярно доповнювався новими молебнами та

панахидами. 21 квітня 1863 р. Тираспольському єпископу надійшов імператорський указ із Римо-католицької духовної колегії про поминання впродовж року в римо-католицьких храмах «преставившегося» імператора Миколи Олександровича [8, арк. 108–109]. Під час жалобних днів, а також православного Великого посту, в містах припинялося громадське і культурне життя представників інших конфесій.

У богослужіння лютеранських і римо-католицьких церков Південної України запроваджувалися молебні на честь важливих подій в суспільно-політичному житті Російській імперії. Так, 20 лютого 1878 р. римо-католицькі та протестантські храми відслужили молебні на честь закінчення російсько-турецької війни [8, арк. 314]. Під час богослужінь Товариство опікування пораненими і хворими воїнами збирало пожертви для католиків і лютеран – учасників російсько-турецької війни [8, арк. 301]. В 1860 р. римо-католицькі та протестантські парафії краю зібрали кошти на будівництво пам'ятника на честь 1000-річчя Росії [8, арк. 14].

На відміну від лютеранського, римо-католицьке духовенство, згуртоване і дисципліноване, не обтяжене родинами, виявляло спротив розпорядженням російської влади, не бажаючи служити «царські» молебні, носити височайше пожалувані їм російські нагороди. У грудні 1863 р. вийшло розпорядження Тираспольського єпископа з цього питання: «А как подобные поступки... могут быть отнесены к презрению Высочайших награждений, то в устройении сего недоразумения на будущее время внушить священникам, чтоб они исполняли в точности настоящее распоряжение... носили ордена, кресты и медали... по крайней мере, в дни праздничные, табельные и торжественные, а также надевали оные, направляясь в присутственные места» [8, арк. 1].

В указі імператора від 9 грудня 1878 р. зазначалося, що «...в некоторых римско-католических церквях в высокоторжественные дни, духовенство, по окончании литургии, пред отправлением молебствия за царствующий дом, отходя от алтаря в ризницу для перемены облачения, остается там столь продолжительное время, что большая часть присутствующих на литургии народа расходится, полагая, что служение закончилось» [8, арк. 305]. Римо-католицька колегія вимагала від священників служити «царський» молебен відразу по закінченню літургії.

На початку ХХ ст. традиційна система управління етноконфесійними відносинами переживала в Російській імперії кризу, що зробило реформування неминучим: наростаюче у суспільстві прагнення до свободи індивідуального вибору розхитувало механізм регулювання державно-церковних відносин. У результаті віросповідного реформування урядом було відмінено найбільш одіозні обмеження релігійного життя римо-католиків та лютеран: їм надавалось право вільного

сповідання і відправлення релігійних обрядів, знято обмеження в будівництві й ремонті храмів, придбанні майна, заснуванні релігійних закладів. Але залишались обмеження в плані поширення і пропаганди вчення. Після 1905 р. особливо загострилась проблема реєстрації конфесійної приналежності, коли, з однієї сторони, російським підданам був, у принципі, дозволений вільний вибір релігії, а з іншої, – від їх віросповідання залежало багато прав і обмежень, що визначали становище людини в суспільстві.

Опинившись в ситуації, що значно розширила духовну свободу, російські чиновники за інерцією продовжували дотримуватись відповідної ієрархії на чолі з традиційними конфесіями, що мали усталену догматику і давній досвід стосунків з державою. Так, у 1912 р. парафіяни села Богемки Таврійської губернії були притягнуті до кримінальної відповідальності за будівництво церкви без затвердження проекту губернським правлінням [13].

Оскільки римо-католицькі та лютеранські громади Південної України знаходились у прямій залежності від російської влади, церковна політика якої була направлена на обмеження їх релігійної діяльності і послаблення впливу на суспільство, єдиним шляхом виживання в Російській імперії для них залишалось повне підпорядкування світській владі і нейтралітет стосовно інших віросповідань.

Бібліографічні посилання

1. **Баковецька О. О.** Римо-католицька церква в Україні XVIII–XIX століт-ті / О. О. Баковецька. – Миколаїв, 2016. – 360 с.
2. **Білоусов Ю.** Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія: Історич-ний нарис / Ю. Білоусов. – Житомир, 2000. – 314 с.
3. **Ганзуленко В. П.** Римо-католицькі громади Півдня України (кінець XIX – початок XX ст.): соціальний аспект / В. П. Ганзуленко // Південний архів. Іст. науки. – Херсон, 2008. – Вип. 28/29. – С. 279-287.
4. Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф. 26, оп.2, спр. 198, арк. 1.
5. Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф. 27, оп. 13, спр. 1642, арк. 22.
6. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 20, оп. 1, спр. 6. – 2 арк.
7. Державний архів Саратовської області (далі – ДАСО). – Ф. 365, оп. 1, спр. 95.
8. ДАСО. – Ф. 365, оп. 1, спр. 140.
9. ДАСО. – Ф. 365, оп.1, спр. 206. – 5 арк.
10. ДАСО. – Ф. 365, оп. 2, спр. 49. – 3 арк.
11. **Лиценбергер О. А.** Евангелическо-лютеранская церковъ в Российской истории (XVI–XX вв.) / О. А. Лиценбергер. – М., 2004. – 544 с.
12. **Лиценбергер О. А.** Римско-католическая церков в Крыму и чехи-католики / О. А. Лиценбергер. Чехи в Крыму. Очерки истории и культуры. Книга четвертая // О. А. Лиценбергер, Ю. Н. Лаптев. – Симферополь, 2005. – С. 53–71.
13. **Лиценбергер О. А.** Римско-католическая Церковь в России: история и правовое положение. – Саратов, 2001. – 384 с.

14. Российский государственный архив Военно-морского флота (г. Санкт-Петербург). – Ф. 283, оп. 3, д. 6564. – 7 л.

15. **Тихонов А.** Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII – начале XX в. / А. Тихонов. – СПб., 2007.

16. **Толстой Д. А.** Римский католицизм в России. Историческое исследование / Д. А. Толстой: в 2 т. – Т. 2. – СПб., 1876. – 438+138 с.

17. Уставы духовных дел иностранных исповеданий, повелением Государя императора составленные // Свод законов Российской империи, повелением государя-императора Николая I составленный. – СПб., 1857. – Т. XI. – Ч. 1. – 171 с.

18. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442, оп. 1, спр. 1486. – 11 арк.

Надійшла до редколегії 17.09.2017